

KÖNYV

VADERNA GÁBOR

● FOGALOMTÖRTÉNET

A könyv a szöveg egyik lehetséges anyagi hordozója. A könyv mint anyagi tárgy alatt egy olyan kézileg, manufakturálisan vagy géppel professzionálisan és szervezeten előállított terméket értünk, mely a tér- és időbeli tárolást, hagyományozást és az írásjelek (betűk, szimbólumok, számok stb.) általi forgalmazást szolgálja. A könyv egyúttal tartalmazhat ikonikus jeleket (például képeket), illetve tipográfiai jeleket (RAUTENBERG 2008, 82–86). E látszólag magától értetődő meghatározás komoly filológia- és médiaelméleti dilemmákat vet fel. Az utóbbi évtizedek könyvészeti kutatásai bírálták azt a platonikus szemléletet, mely szerint a szöveg a szerzői *ingenium* kiáramlásaként értett tökéletes formája a könyvben csakis sérülten, tökéletlenül manifesztálódhat. E kritika egyfelől támadta a szöveg ideális változatát megalkotó textológiai módszereket, melyek az irodalmiságot a hordozó közegtől független absztrakt szövegben keresték, másfelől egy olyan történeti perspektívát javasolt, ahol a könyv anyagi mivoltában is képesnek mutatkozik kulturális jelek közvetítésére, illetve olyan kulturális tárgyként értelmezhető, mely nem függetleníthető egyéb társadalmi alrendszerek kulturális gyakorlataitól. A könyv ilyenformán egyszerre lehet – a maga konkrét mivoltában – egyedi fizikai tárgy egyfelől, és kulturális gyakorlatok metszéspontján álló, a különböző társadalmi cselekvésekben folyamatosan újraértelmezhető, sőt történeti ágenciával is rendelkező entitás másfelől.

● KONTEXTUSOK

A könyv történetével foglalkozó tudományos munkák a 20. század utolsó harmadáig jellemzően a könyvnek mint egyedi tárgynak az előállításával foglalkoztak. Kutatták a könyvnyomtatás korai történetének fennmaradt dokumentumait, az egyes könyvnyomtató műhelyek történetét, miközben arra törekedtek, hogy körülírják a kéziratos kultúrából a nyomtatott könyvek kultúrájába való átmenetet. Ez a gazdaságtörténet által inspirált érdeklődési irány saját logikáját követve fordult azon kulturális gyakorlatok felé, melyek az egyedi kulturális tárgyak termelését és disztribúcióját biztosították a nyugati világban. Az így elért eredmények jelentékenyek: szakmunkák sora jelent meg könyvkereskedések, nyomdászok, betűöntők és könyvkötők tevékenységéről, egyes régiók mestereinek

és mesterlegényeinek társadalmi mobilitásáról, könyvtárak állományainak történetéről, s ennek kapcsán a könyvforgató, -gyűjtő állampolgárok 18. századtól gyorsuló ütemben táguló körének fogyasztási szokásairól.

Az 1990-es évek francia (*l'histoire du livre*) és angolszász (*historical bibliography*) kutatásai két irányba is tágítani kívánták e kérdéshorizontot: egyfelől nemcsak a szöveghordozók előállításának szenteltek figyelmet, de annak is, hogy a materiális feltételrendszer milyen összefüggésben állhat a közvetített szövegek befogadásával, hogy írás és olvasás formáinak kulturális implikációi milyen jellegű kapcsolatban állnak a könyvek és sajtótermékek nyomtatásával és árusításával, valamint a szövegek által megcímzett olvasóközönség társadalmi státuszával; másfelől a könyvtörténeti kutatások azt is felismerték, hogy a korábbi kutatások jellegzetesen Nyugat-Európa-centrikus problémákra kívántak választ keresni, miközben nyomtatott és kéziratos írásbeliség a világ legkülönbözőbb szegleteiben része és alakítója volt társadalmi gyakorlatoknak. (McKENZIE 2014; DARNTON 2014; CHARTIER 2014.)

Ha össze kívánjuk foglalni az elmúlt évtizedek könyvtörténeti kutatásait, nincs könnyű dolgunk. A szerteágazó kutatások eredményeit leginkább a következők felől jellemezhetjük. Bár a „nyelvi kód” (a mű nyelvi elemei) és „könyvészeti kód” (oldalterv, kötetterv, betűtípus, formátum stb.) elválasztása korántsem olyan problémamentes, mint Jerome McGann alapvető könyvéből kitűnik, az utóbbival való foglalatzkodás rámutatott arra, hogy a szövegek receptív története nem választható el a „szövegek szociológiájától” (McKENZIE 1986), melybe a nyelvi és könyvészeti kódon túl beletartoznak olyan társadalmi faktorok, mint a kiadó, a példányszám, az ár vagy a célközönség (McGANN 1991, 77–83).

A könyvészeti kutatásoknak köszönhetően a szerző, mű és befogadó hármának kommunikációjára építő elméleti modell nem tartható fenn a továbbiakban, mivel egyrészt a modell egyes elemei radikálisan új megvilágításba kerülnek (amennyiben a jelek termelésének és értelmezhetőségének módozatait nem pusztán egyes személyek absztrakt érintkezésével jellemzik), másrészt a „materiális filológia” (NICHOLS 2014) e modellt olyan jelenségek interpretatív kibontásával teszi újra meg újra próbára, melyek korábban külső, kontextuális elemeknek tűntek. A kultúratudományok interpretatív fordulata után a könyvészeti kutatások társadalom- és gazdaságtörténeti adatokat felhalmozó és azokat a nagy társadalmi rendszerek történetébe integráló irányba a partikulárisnak tűnő adatok folyamatos interpretációjával provokált ki olyan új modelleket, mint amilyen például a társadalmi komplexitást és a materiális javak termelését és terjesztését egyaránt figyelembe vevő „kommunikációs kör” Robert Darntontól (DARNTON 1982; az ábrát lásd DARNTON 2014, 377).

Más irányból, elsősorban a német médiatudományok felől érte kritika azt a szemléletet, mely adottnak vette, hogy a könyv története a nyomtatás feltalálásával kezdődött el. Gutenberg nevezetes találmányát azért is vélték korábban mérföldkőnek, mert úgy vélték, hogy az olvasáshoz kötődő kultúrtechnikák változásai szorosan összefüggenek a könyvkultúra elterjedésével. Egyfelől emez elképzelés szerint a nyomtatott írásbeliség lehetővé tette új eszmék gyors terjedését, a kora újkori Európa nagy eszmetörténeti váltásaihoz – például a reformációhoz előfeltételként szolgálhatott, hogy a nyomtatott könyvek sokakhoz eljutottak. Másfelől a nyomtatott írásbeliség révén a nyugati társadalmak nagymértékű instrumentalizációja indulhatott meg, s ily módon a nyomtatott kultúra egyszerre lehetett a modernitás megkerülhetetlen kulturális alapja és katalizátora (WITTMANN 2011).

E nagy struktúrákra koncentráló megközelítéssel szemben több irányból is érkeztek korrekciós javaslatok. Az egyedi esetekre koncentráló munkák arra figyelmeztettek, hogy félrevezető a kinyomtatott bibliográfiai tételekből komoly eszmetörténeti következtetéseket levonni, hiszen az egyedi esetek azt mutatták, hogy bizonyos tanok, argumentációs készletek terjedése nem feltétlenül a nyomtatott kultúrán vagy a nyomtatott kultúra által uralt intézményeken keresztül zajlott. Az új kultúratudomány pedig nagyobb történeti perspektívában is kritizálta-módosította a könyv kultúrtörténetének *longue durée* leírását (például FEBVRE–MARTIN 2005): egyrészt rámutatott, hogy a könyv történetében nem feltétlenül jelentett törést Gutenberg találmánya – ellenkezőleg: egyre inkább hangsúlyossá vált, hogy a könyv a kézíratos formák örököse; másrészt a könyvnyomtatás feltalálása nem törölte el az írásbeliség egyéb formáit. A könyvnyomtatás tehát nem feltétlenül hoz létre új tárgyat (könyv korábban is létezett), inkább arról van szó, hogy olyan mediális hordozóként jelenik meg, mely természetesen legadottként mutatkozik meg felhasználói előtt, s mintegy zárójelbe teszi önnön mediális feltételezettségét (GRAMPP 2009, 13–103).

A kora újkor találmánya ennek szellemében nem is pusztán az új médium, hanem egy olyan technikai adottság, mely egyszerre információk hordozó felülete és a világról szerzett tudás (vagy tágabban: a létezés) szerkezetének strukturálója (EISENSTEIN 1979, 683–708). A médiatudomány figyelme ilyenformán a különböző könyvformátumok kutatásától – a kódexek kézírásos széljegyzetei, a nyomtatott oldaltükör vagy a digitális felületek szövegekbe ágyazott vizuális objektumok elemzésétől – egyrészt (elsősorban Friedrich Kittler nagy hatású munkássága nyomán) technika és kultúra összefüggéseinek feltárása felé mozdult el, másrészt megindult azoknak a kulturális gyakorlatoknak (például lapozás, jegyzetelés, mikrofilmek csévézése stb.) körültekintő kutatása is, melyek révén a kul-

túrát az ember használatba veszi, s melyek meg is határozzák a kultúra mibenlétét. (Ezekhez lásd CHRISTIANS–BICKENBACH–WEGMANN [szerk.] 2014.)

Az utóbbi évek jelentős fejleménye a könyvkultúrának a digitális kultúrában való feloldódása. Hogy a *digitized text* miképpen fogja átalakítani az írásbeliséghez kötődő társadalmi gyakorlatainkat (mi fog történni a szerzői jogokkal, ha lesznek még ilyenek egyáltalán; miképpen hatnak a digitális felületek az olvasási szokásokra; mi garantálja az autoritást a kézzel írott aláírások kora után stb.), ma még nehezen megmondható – csak annyi látszik bizonyosnak, hogy írásbeli kultúránk paradigmaváltás állapotában van. A könyvkultúra digitális „fordítása” mindenesetre folyamatban van: a primer szövegfelvitel mellett az optikai szövegfelismerés elterjedése a szövegekhez való hozzáférés új módozatait hozza létre.

A kultúratudományok nemcsak az így létrejövő szöveges anyag használatának társadalmi gyakorlatait kutatják, hanem magának a kultúratudománynak a lehetőségei és gyakorlatai is átalakulnak ennek következtében. A könyvészeti kutatások egyfelől újabb lehetőségek előtt állnak, amennyiben a „távolsági olvasás” (MORETTI 2013) digitális szövegfilológiája az adatok soha nem látott mennyiségét biztosítja, s eddig megválaszolatlanul tűnő kérdésekre kaphatunk választ, másfelől a könyvészetnek saját helyét is újra kell szituálnia egy olyan világban, ahol bár nem tűntek el a nyomtatott könyvek, az információ termelésének és terjesztésének új médiumai folyamatosan újraértelmezik a kulturális termékek helyét és értékét.

● KAPCSOLÓDÓ SZÓCIKKEK

Általános alfabetizáció | Anyag | Filológia | Gyakorlat | Hálózat | Írás | Kittler, Friedrich | Kultúrtechnika | Médium | McLuhan, Marshall | Szóbeliség és írásbeliség (W. J. Ong)

● BIBLIOGRÁFIA

- CHARTIER, Roger, 2014 [1995]. *A könyv történetétől az olvasás történetéig: a francia röppályák*, ford. KOVÁCS Krisztina = *Metafilológia 2. Szerző – könyv – jelenetek*, szerk. KELEMEN Pál ET AL., Ráció, Budapest, 386–413.
- CHRISTIANS, Heiko – BICKENBACH, Matthias – WEGMANN, Nikolaus (szerk.) 2014. *Historisches Wörterbuch des Mediengebrauchs*, Böhlau, Köln–Weimar–Wien.
- DARNTON, Robert 1982. *What Is the History of Books?*, *Daedalus* 111/3, 65–83.
- DARNTON, Robert, 2014 [2007]. *Visszatekintve: „Mi a könyvtörténetírás?”*, ford. VADAS András = *Metafilológia 2. Szerző – könyv – jelenetek*, szerk. KELEMEN Pál ET AL., Ráció, Budapest, 366–385.
- EISENSTEIN, Elisabeth L. 1979. *The Printing Press as an Agent of Change. Communications and Cultural Transformations in Early Modern Europe*, Cambridge University Press, Cambridge.

- FEBVRE, Lucien – MARTIN, Henri-Jean 2005 [1958]. *A könyv születése. A nyomtatott könyv és története a XV–XVIII. században*, ford. CSERNUS Anikó – SZÁSZ Géza, Osiris, Budapest.
- GRAMPP, Sven 2009. *Ins Universum technischer Reproduzierbarkeit. Der Buchdruck als historiographische Referenzfigur in der Medientheorie*, UVK, Konstanz.
- MCGANN, Jerome J. 1991. *The Textual Condition*, Princeton University Press, Princeton.
- MCKENZIE, Donald Francis 1986. *Bibliography and the Sociology of Texts. The Panizzi Lectures, 1985*, British Library, London.
- MCKENZIE, Donald Francis, 2014 [2002]. „A múlt: előszó”. *A Könyvészeti Társaság és a könyv története*, ford. NEMESKÉRI Luca = *Metafilológia 2. Szerző – könyv – jelenetek*, szerk. KELEMEN Pál ET AL., Ráció, Budapest, 339–365.
- MORETTI, Franco 2013. *Distant Reading*, Verso, London.
- NICHOLS, Stephen G. 2014 [1997]. *Materiális filológia – mi végre?*, ford. VADAS András = *Metafilológia 2. Szerző – könyv – jelenetek*, szerk. KELEMEN Pál ET AL., Ráció, Budapest, 456–483.
- RAUTENBERG, Ursula 2008. *Die Entstehung und Entwicklung des Buchtitelblatts in der Inkunabelzeit in Deutschland, den Niederlanden und Venedig – Quantitative und qualitative Studien*, Archiv für Geschichte des Buchwesens 62, 1–105.
- WITTMANN, Reinhard 2011. *Geschichte des deutschen Buchhandels*, 3. kiad., Beck, München.